

Ó, HOGY AZT TSAK A'SZERELMEK 'S A'LÁGY SZELLŐK HAJTSÁK! AZ INDULATSZÓKAT KÖVETŐ, ILLETVE A NÉLKÜLÜK ÁLLÓ HOGY KÖTŐSZÓS INSZUBORDINÁLT MONDATOK MEGJELENÉSÉRŐL¹

DÉR CSILLA ILONA

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az *ó~oh, jaj* és *ah* indulatszavaknak a *hogy* kötőszós mondatokat megelőző használatával, közelebbről azokkal az esetekkel foglalkozik, amikor az utóbbiak a mellékmondatot követő, hátravetett főmondat nélkül, szintaktikailag függetlenül jelentkeznek a nyelvhasználatban.

Alapvető kérdésünk, hogy az online nyelvtörténeti és szinkrón adatbázisok (Régi magyar konkordancia, Történeti Magánéleti Korpusz, Magyar Történeti Szövegtár, Magyar Nemzeti Szövegtár 2), valamint a kiegészítő gyűjtések (főként Kazinczy művei) alapján mikor és milyen szövegekben jelentkeztek a legkorábban ilyen függetlenedett mellékmondatok, mely funkciókban voltak használatosak és milyen variációkat mutattak.

Inszubordináció alatt azt a jelenséget értjük, amikor egy korábbi alárendelt mellékmondat formai sajátosságait, így kötőszavát is megőrizve önálló főmondatként tűnik fel, s e használatában konvencionalizálódik (Evans 2007), más mondatoktól tehát szintaktikai értelemben független (D'Hertefelt 2018). Az inszubordinált mellékmondatok különböző metapragmatikai-metatextuális funkciókat láthatnak el (például interperszonális kontroll, indirektség visszaadása) (1), valamint beszélői attitűdöket – evidenciális és episzemikus jelentéseket – fejezhetnek ki (Evans 2007, Heine – Kaltenböck – Kuteva 2016) (2):

(1) „Már kiszálltam abból a hangjátékból – mondja Kalocsai –, nem tudom, mit akartok ezzel?” „Idefigyelj!” És ez már megint Pazár. „Ha csak egy ujjal is hozzá mersz nyúlni Csutakhoz...” Megrázza Kalocsait. (MNSz2, doc#1720, magyarországi, szépirodalom)

(2) FEJEDELEM Engem így pirongatsz! **Hogy ezt kell megérem!** (MNSz2, doc#1561, magyarországi, szépirodalom)

Az inszubordinált mondatokkal foglalkozó kutatásokban az indulatszóval jelentkező eseteket az egyes szemantikai csoportokhoz és funkcióikhoz kapcsolva, az indulatszó nélkül álló változatokkal együtt, azok egyfajta variánsaként mutatják be. Feltehetően azért, mert az inszubordinált mondatok többsége önmagában véve is erősen emphatikus és érzelmileg telített (nem inszubordinált megfelelőikhez képest is azok, vö. Dér 2020), és ez a bennük kódolt megnyilatkozási attitűd tükröződik az indulatszó megjelenésében is. Kérdéses azonban, hogy időben mely formák – az indulatszóval állók vagy a nélküliek – voltak a korábbiak.

D'Hertefelt (2018: 82) a lehetséges, irreális és a kontrafaktuális kívánságok esetében is a feltételes alárendelt kötőszó és az óhajtó partikula mellett említi az őket megelőző, de nem kötelezően használatos angol *oh* vagy svéd *ååå 'ó!'* indulatszókat. Két, eltérő típusú – feltételes, illetve bővítményt kifejtő mellékmondatot tartalmazó – angol példát említünk tőle:²

(3) **"Oh, if I could only make him understand! – if I could only make him understand!"** I kept thinking, as I shouted again hoarsely; (<http://www.readbookonline.net/read/41794/88531/>, 20/11/2014, D'Hertefelt 2018: 75)

¹ A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az NKFI FK 135186 számú nyertes pályázata – „Regiszterfüggő változatok a középmagyarban” (ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet) – támogatta. Ezúton szeretném megköszönni a tanulmány névtelen lektorainak segítő javaslataikat.

² A tanulmánybeli összes példát betűhűen idézzük (az esetleges helyesírási-elütési hibákkal együtt).

”Ó, ha megértethetném vele! – ha megértethetném vele” gondoltam folyamatosan, miközben ismét rekedten kiáltottam’

- (4) [comment on a picture of an antenna]
Greetings fellow hams. No, the antenna shown above is not mine, I only WISH it were! [...] Oh, that I only had room in my backyard.
(<http://www.wcrte.net/~flaughner/N9AAT.htm>, 01/10/2014, D’Hertefeldt 2018: 28)
[megjegyzés egy antenna képén]
Üdvözlétem, rádióamatőr-társak! Nem, a fenti antenna nem az enyém, csak SZERETNÉM, hogy az legyen! [...] Ó, hogyha/bárcsak lenne hely a hátsó udvaromban!’

A magyarban egyes korai szövegemlékeinkben is adathatók már indulatszókat követő mondatok (pl. ÓMS: *O en efes urodū*), ezek azonban nem mellékmondatok, ilyeneket a kései ómagyartól, még inkább a középmagyar kortól kezdve találhatunk:

- (5) *De yay merth fokak fordwnak hathmege az arwlo ywdaffal* (KazK. 1526/1541: 79)

Az indulatszó-előfordulások gyűjtését a korábbi nyelvtörténeti korszakokból, különösen az ómagyar forrásokból számos tényező nehezíti: elsősorban az, hogy ezek az elemek a spontán beszédhez kapcsolódnak a leginkább (ez az inszubordinált mellékmondatokra is igaz); és ha egyes műfajok (dráma, versek) lehetővé is teszik a megjelenésüket, akkor is kis számban szerepelnek azokban. Gallasy (1992: 840) szerint ez a kései ómagyarban különösen így volt: a vallásos és liturgikus irodalomban csekély az indulatszók mennyisége, a félhivatalos és hivatalos írásokban nem volt helyük, a misszilisokban is inkább mellőzték őket. A legtöbb kódexben pedig csak az *ó~oh* jelentkezik (i.m. 841).

Az *oh~ó* relatív gyakorisága miatt döntöttünk amellett, hogy ez lesz az egyik indulatszó, amelynek a függetlenedett mellékmondatokkal való előfordulását részletesen vizsgálni fogjuk. További indulatszóként az ugyancsak elterjedtebbnek vélt *jaj*-t, és az *oh* egyfajta variánsának tekinthető *ah*-ot választottuk.

2. Korpuszok, vizsgálati módszer

Diakrón és szinkrón korpuszként kereséseinkhez az Régi magyar konkordanciát (<http://corpus.nytud.hu/rmk/>), a Történeti Magánéleti Korpuszt (TMK, <http://tmk.nytud.hu/>), Dömötör és mtsai (2017), a Magyar Történeti Szövegtárat (MTSz, <http://clara.nytud.hu/mtsz/>), valamint a Magyar Nemzeti Szövegtár 2-t (MNSz2, <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>) használtuk.

Ezenkívül az MTA és a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának folyamatosan bővülő, Kazinczy Ferenc műveit tartalmazó elektronikus kritikai kiadását (https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/) választottuk a vizsgált indulatszók (*ó, oh, ah, jaj*) és a *hogy*-os mellékmondatok kapcsolatainak Kazinczy Ferenc munkáiban történő felkutatására, a „teljes szövegű keresés” lehetőségét választva. Egy korábban a látókörünkbe került példa miatt (l. a címbeli mondatot) azt feltételeztük, hogy Kazinczynak meghatározó szerepe lehetett az inszubordinált mellékmondatok megjelenésében és elterjesztésében.

A *hogy* változatos szerepköre (a kérdő névmás rövidebb alakja, ’(mennyire) nagyon’ jelentésű partikula, alárendelő kötőszó) miatt két próbát is használtunk az inszubordinált mellékmondatok azonosítására a szövegkörnyezetben jelentkező (kitett vagy ki nem tett, de odaérthető) főmondatokkal álló változatok eliminálása mellett. A „hogyan” próba szerint, ha a *hogy* elemnek a ’hogyan/mennyire (nagyon)’ jelentés adható, akkor az nem kötőszó, hanem partikula, és nincs szó inszubordinációról. A „plusz kezdő *hogy*” próba pedig arra épül, hogy ha az aktuálisan vizsgált *hogy* elem elé plusz egy további *hogy* behelyezhető, akkor az első a kötőszó, a második a *mennyire/milyen/mekkora* partikulákkal (vö. Kas 2005: DMMH funkciószók) váltakoztatható partikula (Dér 2019). Amelyik mondatnak a státusa kicsit is kérdéses volt, nem fogadtuk el érvényes adatként, például:

- (6) *Segíts meg Uramisten sóhajtja segits meg, ó hogy félek én tőle akit szeretek tűzben égek* (MNSz2, doc#1609, magyarországi, szépirodalom) – behelyezhető még egy *hogy*: *ó, hogy hogy(an)* [’mennyire’] *félek én tőle...*

A következő példa viszont megfelelő:

- (7) *Njoythestyle Reni 2013. július 29. 13:18 Ó hogy ezek mennyire szépek, a London Butter igazi különlegesség, gyönyörű árnyalata van! :) (MNSz2, doc#2681, magyarországi, személyes-közösségi)*

3. Eredmények

3.1. Ómagyar Korpusz (Régi magyar konkordancia) és Történeti Magánéleti Korpusz

A két, ó-, illetve középmagyar korpuszon végzett keresések (ó/oh/ah/jaj + *hogy*, továbbá az előbbi indulatszók és az azokat követő mondatok jellegét egyenként is megvizsgáltuk) nem hoztak pozitív eredmény,³ találtunk azonban egy kétféleképpen is értelmezhető adatot:

- (8) *S monda Levayne jaj hogy vészések két lölköt*, (TMK, Bosz. 165., 1653, Naszvad)
'S monda Lévaýné: Jaj, hogy veszítsek két lelket'

Az előbbi boszorkányperben a vádlott, Lévaý Ferencné a terhessége alatt beteg lett, s azt mesélte az egyik tanú szerint annak feleségének, hogy Nagy Miklós (Lévaýné akkori ura) egy asszonyhoz, Fölső Jánosnéhoz küldte őt, azzal a megjegyzéssel, hogy az majd „innod ad”. Erre felelte válaszként Lévaýné a (8)-as példában szereplő mondatot. Nagy Miklós maga kérte Fölső Jánosnét, hogy tegyen jót velük, mert „bizony elesett az asszony”. A (8)-as példáról azonban nem dönthető el biztosan, hogy miként értelmezhető: 'Jaj, hogyan veszítsek (el) két lelket?' vagy 'Jaj (nekem), hogy (el)veszítsek két lelket! [ti. magát és a magzatát]'? Nem világos tehát, hogy a *hogy* kötőszó vagy pedig kérdő névmás.

3.2. Magyar Történeti Szövegtár

Az MTSz esetében az *ó+hogy*-ra 11, az *oh+ hogy*-ra 36 találatot kaptunk, ezekből 28 (2+26) bizonyult valóban inszubordinálnak. Típusaikat tekintve – egy kivételt leszámítva – a **deontikus** és az **értékelő** (D'Hertefelt 2018) szemantikai konstrukciók közé tartoznak: az előbbieket a lehetséges helyzetet a **kíváncsiság** szempontjából minősítik (a mondatfajtaikat tekintve kevert, kötőmódú – l. Bácsi 2021 – illetve óhajtó-felszólító mondatok tartoznak ide); az utóbbiak pedig az aktuális helyzetet az **elvárttság** szempontjából (várt, nem várt) értékelik (a mondatfajtaik közül elsősorban egyes felkiáltások ilyenek, de kérdő formát is ölthetnek, l. lentebb).

Az első megfelelő adat a 18. század legvégéről származik, és az értékelő típust reprezentálja:

- (9) *BERÉNYI: El-tafzítván Leányát: Félre puruttya Nemzetség. Inkább halva lábom előtt, mint annak karjai között élve lássalak. Annak karjai között: ki mind lányomat, mind böcsületemet, haramja módra, el-rablotta töllem. Nagy méreggel eleibe-állván Leányának: Oh hogy én ezen férget el-nem-tiportam az-előtt, midőn lábaimnál fetrengett.* (MTSz, Dugonics András: Jeles történetek 2: 309, 1795)

A legtöbb érvényes találat 19. századi, és dominánsan negatív érzelmeket (panasz, csalódottság, szemrehányás, szomorúság stb.) adnak vissza:

- (10) *Ó hogy az ember, legnemesebb szándékában, érzelmében is gyarló bír lenni, s el nem felejtkezhetik ön kis személyéről soha?* (MTSz, Fáy András: A Bélteky-ház 2: 120, 1832)
- (11) *Kihozom, megmentem képed a lángokbul, Elhajtom a füstöt fényes homlokodrul – Oh hogy rajt' a szegény ujra lángba borul!* (MTSz, Vajda János: Összes művei 1. Kisebb költemények 1844–1860, 1854: 97)
- A deontikus esetek is kizárólag negatív kívánságok, átkok, pozitív óhajtó mondatok nincsenek köztük:
- (12) *Ott Krupavár elvész, 's én kibujdosom. Itt elhagyom Dobort, és ujra bujdosom. Oh hogy szakadna rám Kárpát 'nehéz hegye. 's fészülne égig fáradt testem, ne kellene többé futnom e' világon.* (MTSz, Vörösmarty Mihály: Összes művei 6. Drámák 1. Zsigmond, 1823: 228)
- (13) *Högyi.: Oh hogy e' pillanatban nem lehetek olly' közel hozzá, hogy két kezemmel fojthatnám-meg, hogy szakaszthatnám-ki szívét mejjéből, mint az eleven testből a' fenét.* (MTSz, Fogarasi Nagy Pál: Színjátékai 1. A mágnésalom-járó, 1829: 113)

³ A lekérdezéseket 2022. február 9-én végeztük.

A fent említett szemantikai típusokon belül *hogy*-os mellékmondatok a mai magyar nyelvhasználatban **idéző** szerepűek is lehetnek, amelyekben **a kötőszó maga is az idézet részévé válik** (Dér 2021); erre önállóan is képesek, de gyakorta diskurzusjelölővel (vö. *na hogy*), illetve indulatszókkal kombinálódva jelentkeznek e szerepükben. Ennek nyomait a 19. században is megtaláljuk már, az MTSz-ben egyetlen ilyen, értékelő típusú adat szerepelt:

- (14) *Hallani, ahogy kirobog két udvaron, két kapun keresztül, s viszi a maga drága zsákmányát haza, Erdődre. Volt másnap a sápadtra virrasztott, agyontáncolt Júliának mit csacsogni, a kedvesnek. Ó hogy így meg úgy, micsoda érdekes új ismeretségre tett szert. Meglátszik azon a Petőfin mindjárt, hogy nem közönséges ember.* (MTSz, Hatvany Lajos: Felesége felesége 1919: 75)

Az *ah+hogy* és a *jaj+hogy* lekérdezésekre 2–2 találat született, de csak egyetlen 20. század eleji bizonyult megfelelőnek, ez is az elterjedtebb értékelő típusba tartozik:

- (15) *Faust.: Ah hogy a jámbor tiszta lélek, Saját értékét sosem ismeré meg! Szerény alázat az az égi jó, Mit legfőbb kincsül ád az alkotó.* (MTSz, Palágyi Lajos: Faust, 1919: 109).

3.3. Kazinczy művei

A Kazinczy-művek online kritikai kiadásában rákerestünk az összes **záró írásjelet (pont, kérdőjel, felkiáltójel) követő Hogy-előfordulásokra is** az indulatszókat követők mellett, majd a találatokat egyenként ellenőriztük, hogy megfelelőek-e.⁴ Az 1. táblázat mutatja az érvényesnek bizonyult inszubordinált esetek mennyiségét.

	érvényes inszubordinált találatok száma (db)
. Hogy	7
? Hogy	0
! Hogy	16
Jaj hogy	2
Ó/Oh hogy	7
Ah hogy	0
Összesen	31

1. táblázat: A Kazinczy-művek online kritikai kiadásában végzett keresések eredménye⁵

Ezenkívül a MEK-ben szereplő Kazinczy-művek többségében (válogatott versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok; levelek) is megkerestük az inszubordinált *hogy*-mondatokat, a találatokat egyenként átnéztük (összesen 8668 darab *hogy/Hogy*-gyal induló mondatot). Ez utóbbiakban végül öt megfelelő adatot találtunk **indulatszó nélküli változatra** (de ezekből csak kettő nem volt azonos a kritikai kiadásban felleltekkel) és összesen két adatot indulatszóval, ill. diskurzusjelölővel álló változatra. Így tehát mindösszesen 37 indulatszóval vagy a nélkül álló inszubordinált mellékmondatot adatoltunk Kazinczytól.

Mivel a Kazinczy használta változatok sokfélék, részletesebben is bemutatjuk őket. A **csak hogy kötőszóval (tehát indulatszó nélkül) álló változatokról** a következők állapíthatók meg: a deontikus típusból jóval kevesebb adatolható (összesen 4), mint az értékelőből, ez az MTSz-találatokra is igaz volt. Az előbbieket ugyanakkor egy kivétellel (16) mind megszólítást vagy indulatszót követő *hogy*-os inszubordinált mellékmondatot követnek. A (16)-os példa a kontrollálatlan altípust képviseli (D’Hertefelt 2018), tehát amikor a megnyilatkozóknak nincs befolyása a nemkívánatos helyzetre: itt egy házaspár civakodik, megbánva, hogy egyáltalán összeházasodtak:

- (16) *REBÉK ASSZONY. Vesszen meg a párája, tudós embere!*
RIGÓ JONATHÁN. Vesszen meg a párája nyelves asszonya!

⁴ Segítséget jelentett, hogy Kazinczy maga sokszor (de nem mindig) aposztróffal jelölte, ha a *hogy* a *hogyan* ’miként, mennyire (nagyon)’ rövidebb változata és nem kötőszó, például: *Pedig oh hogy ’szerették egymást!’* (Kazinczy: Goethe: Esztelle, fordítás, 1815)

⁵ Lényeges, hogy a záró írásjelek utáni *Hogy* nem zárja ki, hogy az írásjel előtt a vizsgált indulatszók valamelyike szerepeljen, pl. *Oh! Hogy...*

REBÉK ASSZONY. **Hogy soha ne láttam volna a napot, mikor rá hagyám magam venni, hogy azt mondjam neki, hogy igen!**

RIGÓ JONATHÁN. **Hogy sohase értem volna az estvét, mikor oly bolondul rábeszéltetém magam, hogy elvegyem!**

(Kazinczy: Molière: A botcsinálta doktor, fordítás, 1834)

- (17) ORSINA. (...) – De ki tehát az a' menyasszony? Megtörténhetnék hogy ismerjem. – Olly régen oda vagyok a' városból, hogy semmiről nem tudok.

MARINÉLLI. *Emília Galotti.*

ORSINA. Kicsoda? – Emília Galotti? – Emília Galotti? – **Marinélli! hogy hazudását való gyanánt ne vegyem!** (Kazinczy: Lessing: Emília Galotti, fordítás, 1830)

- (18) – El innen, Esztelle! el innen! – A' kép után nyúl. Téged is elhagyjalak e? – Kést fog, 's feszegeti a' szegeket. Oh, hogy minden gondolat elhagyna! **hogy buta alvásban, hogy könnyűnek özönében folyhatna-széllyel életem!** (Kazinczy: Goethe: Esztelle, 1815)

Kilenc esetben adatoltunk indulatszó nélkül álló, **értékelő** típusú *hogy*-inszubordinációt, mindegyikük negatív érzelmet (bosszankodás, csalódás) fejez ki. Két példa:

- (19) PÁL. Minden sorát, minden szavát tudom, és még is mindég olvasom. Ha meglátom írását 's a' papirost melyen keze nyugodott, azt hiszem most is rajta nyugszik. – És valóan ott is nyugszik! – Gyermeksírást hallanak. **Hogy Mariska békével nem tud lenni!** Megint előkapá a' szomszéd' fiját, 's azt nyaggatja napestig, 's bosszantgat sikoltásaival midőn csendesen szeretnék lenni magamban. (Kazinczy: A Testvérek, 1815)

- (20) Oh barátom! hogy az ember a maga érzéseit annyira megtagadhatja, s utána vetheti a haszonnak s bevett balgatagságoknak! Emlékezel mint örvendénk tavalyi ittlétünk alatt, midőn Halasit és Veszprémi Marie-t egymást oly híven szeretni látánk? Nem esküdt volna-e meg a város kétharmada, hogy ők egyek lesznek? nem megkészülnék nézte-e a dolgot minden? s ime a szerencsétlen Marie ma consiliárius Nagyfalvi úrhoz eskettetett! – **Hogy az a teremts, melynek a természet, kedvében-e vagy haragjában? legtöbb érzést ada, ily érzéketlen tud lenni!** Ime most világosodék ki, hogy az öregek soha nem akarták, hogy gyermekek Halasiné legyen, azon minden tekintetet lenyomó ok miatt, mert Halasinak nincs sokja. (Kazinczy: Levél Bácsmegyei Marosihoz, 1814)

További négy olyan értékelő eset van, amikor nem közvetlenül indulatszót, hanem megszólítást (és azt esetleg megelőző indulatszót) követő inszubordinált használat figyelhető meg, például:

- (21) PÁL. Angyal! **Édes Mariska! Hogy meg tudom állani hogy nyakába nem esem, 's neki mindent meg nem vallok!** (Kazinczy: A' Testvérek, 1815)

- (22) BEAUMARCHAIS. **Hah, barátom! hogy végre itt vagytok!** (Kazinczy: Goethe: Clavígo, fordítás, 1815)

A diskurzusjelölővel (*de*) álló változat a deontikus típusba tartozó idézés:

- (23) Kértem tiszteinket, engedjenek gyalog menni. – **Igen, de hogy a commandirt velem jöjjön; idegen földön vagyunk. Példámat minden társam követte.** (Kazinczy: Fogságom naplója, 1799)

Az **indulatszókot követő hogy-inszubordinációk** Kazinczynál – ahogyan az indulatszó nélküli változatok esetében és az MTSz adatai alapján is láthattuk – a legtöbbször negatív érzelmeket adnak vissza (sajnálát, bánat stb.), illetve irreális vágyat fogalmaznak meg:

- (24) Mit építene a' természet ha nem ronthatna? Addig oscillálunk, míg megállunk végre. **Jaj hogy sokszor csak azért lelünk holmit jónak, mert ott állánk meg.** (Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek írt levele, Széphalom, 1811. március 8.) – értékelő

- (25) HAMLET magában. **Ó hogy ez a' kemény – igen is kemény hús el-lágyúlhatna, el-olvadhatna, 's könnyekké tsepeghetne!** (Kazinczy Hamlet-fordítása) – deontikus

Egyelőre egyedinek tűnik azonban, hogy néhány – összesen három – alkalommal Kazinczy **pozitív kívánságot** fejez ki inszubordinációval – a mai magyar nyelvhasználatban ugyanis több ezer korpusztalálatban

sem találtunk példát pozitív kívánság ilyen megvalósítására (szemben az átkokkal, amelyek függetlenül attól, hogy köztöszös mellékmondatokkal való visszaadása szokványos).⁶ Nézzük ezeket a példákat!

- (26) SARA. Él? igazán él? – **Oh, hogy még sokáig éljen! hogy igen szerencsés, örömeiben gazdag napokat éljen! Oh, hogy Isten az ő életéhez toldja az én napjaim' felét!** (Lessing: Miss Sara Sampson. Fordította Kazinczy Ferenc, Buda, 1842)
- (27) De míg a' könnyen-gyúladt tüzek olly hamar elalszanak másoknál a' melly hamar lángot kaptak, az Ő hűsége teerántad és a' tiéd Őeránta el nem alvék, 's szép tavaszunk' emlékezete a' gazdag nyár' és ősz' napjaiban újult erővel rohan ránk, 's addig kísér, míg a' tél bé következik, 's szemeinket álmra szenderíti. **Oh hogy te, boldog férj, atya és nagyatyja, még megláthasd Őtet, a' hogy Őtet nékem engedtetett meglátnom...** (Kazinczy: Utazások Erdélybe. 1816: 317)
- (28) Indul a' Tsónak, melly Daphnét / Közzülünk el-viszi. / **Ó hogy azt csak a' Szerelmek / 'S a' lány Szellők hajtsák! Habok, öleljétek körül!** (Kazinczy: Gessner Idylliumi, 1788)

Salamon Gessner Idyllen versgyűjteményének megfelelő szöveghelyén megengedő köztösző (zwar) áll, indulatszó nélkül:

- (29) Es flieht, das Schiff, das Daphnen weg / Zu fernem Ufer führt! / **Zwar dich umflattre Zephyr nur, / Nur Liebesgötter dich;** / Ihr Wellen, hüpfet sanft um 's Schiff! (Gessner: Idyllen, 1829: 74.)

Lessing német nyelvű szövegében viszont inszubordinált formák szerepelnek, indulatszóval együtt:

- (30) Sara. Lebt er noch? Ist es wahr, lebt er noch? **Oh! daß er noch lange leben und glücklich leben möge!**
Oh! daß ihm Gott die Hälfte meiner Jahre zulegen wolle! (Lessing: Miss Sara Sampson,
<https://www.projekt-gutenberg.org/lessing/sampson/chap004.html>)

Annak eldöntéséhez, hogy Kazinczy esetében ez fordítói stratégia volt-e, sajnos túl kevés a pozitív kívánságot visszaadó adat.

Kazinczy mind a felszólító, mind a feltételes módot is használja a deontikus típusban, amiből kitűnik, hogy a felszólító változat már a felvilágosodás korától kezdve létezett a feltételes módú variáns mellett. Az utóbbi vált később a gyakoribb megoldássá, aminek alighanem az óhajító mondatokban elterjedtebb feltételes mód lehet a magyarázata, ez hathatott rá (pl. *Bár pusztulna el! ~Hogy pusztulna el!*).

Mint látható, Kazinczy a különböző (fordított) dialógusokban, illetve szereplőinek és (leveleiben) a saját gondolatainak a visszaadásakor használta az inszubordinált variánsokat. Bár esetében a német nyelv hatásának érvényesülése hipotézisként nem vethető el, további beható vizsgálatokat igényel a bizonyítása, így annak tisztázása is, hogy a németben pontosan mikortól használták a magyarnak megfelelő inszubordinált formákat (*dass, wenn* köztöszókkal).

3.4. Kazinczy levelezőpartnerei

A korszakban azonban nemcsak Kazinczy műveiben láthatunk inszubordinált *hogy* köztöszös mellékmondat-használatokra példákat, hanem levelezőtársainál is (a Kazinczyhoz írt levelek is szerepelnek az online kritikai kiadásban, ezért vizsgálhattuk meg őket). Indulatszóval (31) és a nélkül is jelentkezhetnek, ám az utóbbiak kizárólag a nyelvi tevékenységre vonatkozó metapragmatikai reflexiókat (vö. Laczkó 2021) tartalmaznak – ezek funkcionális szempontból az elaboratív típusba (D'Hertefelt és Verstraete 2014) sorolhatók (32):

- (31) Bizonyos vagyok, hogy a Tekintetes Úrnak Virtusokkal telt nagy lelke érzékeny fájdalommal vette e gyászos esetet, azért bátorodom szíves részvételemet kiönteni; enyhül a fájdalom ha magát kitörheti szűk mellünkéből. Oh vagy talán a Tekintetes Úrnak ez által ismét újra felszaggatom sebeit, de lehetetlen hogy elrejtsem könnyeimet. **Oh hogy mindig a jobbaknak kell a fatum' játékainak lenni;** gyakran végig hasítja

⁶ Molnár Cecília hívta fel a figyelmemet arra, hogy – a pozitív kívánságnak számító – áldásokban megjelenhetnek inszubordinált megoldások, de erre eddig célzott kereséssel csak egyetlen bibliai példát találtam: *Hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istene, a dicsőségnek Atyja adjon néktek bölcseségnek és kijelentésnek Lelkét az Ő megismerésében; És világosítsa meg értelmetek szemeit, hogy tudhassátok, hogy mi az Ő elhívásának a reménysége, mi az Ő öröksége dicsőségének a gazdagsága a szentek között.* (Ef: 17–19, <http://stud-theol.blogspot.com/2010/05/bibliai-aldasok.html>)

a villám a hasznos tölgyet s a tüskebokr épen marad mellette. (Dukai Takács Judit Kazinczy Ferencnek, 1815)

- (32) *Ez a ' soha nem képzelt történet egész Európát bámulásra bírta, leszen is annak sok következése – **Hogy el ne felejtsem.** A' 14-ik Octoberi Bétsi békesség után, Bacsányi a' Fr. Status Titoknokkal Marettel Párisba ment.* (Decsy Sámuel Kazinczy Ferencnek, 1810)

Az utóbbiak esetében értelemszerűen kevésbé várható indulatszók megjelenése, mert nem az érzelmi viszonyulás visszaadása van a középpontjukban (hacsak az *oh-ó* témát irányító diskurzusjelölőként fel nem tűnik előttük, ekkor azonban elsősorban nem indulatszó, l. Schiffrin 1987). Az általunk adatolt változatokban (az előbbi példán kívül: *hogy többet ne írjak, hogy őszinte vallást tegyek*) nem szerepelt ilyen indulatszóval álló inszubordinált változat. Kazinczy az online kiadásban jelenleg hozzáférhető leveleiben nem használta ezt a típust, csak a fordításaiban.

3.5. MNSz2

A Magyar Nemzeti Szövegtár 2-ben a három indulatszó *hogy* melletti megjelenésére irányuló keresések e formák igen csekély mennyiségét mutatták az adatbázis egyes regisztereiben: az *ah+hogy*-ra kapott 4 találat valójában 3 duplikátumot tartalmaz, és esetében egy tudományos munkában szereplő idézetről van szó. Mivel ez egy jóval korábbi nyelvi állapotot reprezentál, nem fogadtuk el érvényes találatnak. A *jaj+hogy* 35 előfordulásából – a duplumokat és a nem valid találatokat törölve – csak 14 bizonyult inszubordináltnak, ezek zöme (85,72%) is a szépirodalomból (dialógusok, belső monológok) származik. Kizárólag negatív érzelmeket adnak vissza, elsősorban **értékelők** (33), de **deontikusok** (34) is vannak köztük:

- (33) *Raadasul boritekolom, hogy ezek utan jonne a **jaj hogy en nem tudtam hogy az ebay is levesz nem is keves penzre ha felrakom,** meg hgoy a paypal is levesz ha a penzt a számlamon akarom tudni, es meg a NAV is erdeklozhet a jovedelmem irant es ki kell fizetnem a 20%-at szja-ba" stb. stb. es sose lesz vege* (MNSz2, doc#2842, magyarországi, személyes-közösségi)
- (34) *ki vagyok én hogy szívport köhögök ? aranypapírt mely folyton megakad hegedűtökkel kéne verni a hátam **jaj hogy ne most fulladjak meg ne most*** (MNSz2, doc#610, magyarországi, szépirodalom)

Végezetül az *oh-ó* esetében (17, illetve 78 darab találat, ebből valid: 5 és 28 darab) azt tapasztaltuk, hogy az egyharmaduk deontikus (35), kétharmad részük – vagyis ismét a többségük – értékelő (36):

- (35) *2013-12-09 Bonemine Az OPQS ebbe a négycsillagos vityillóba vonul edzátáborba. **Ó hogy meg ne sajnáljam őket!*** (MNSz2, doc#2924, magyarországi, személyes-közösségi)
- (36) *2013-09-26 Bettina Huszár Falu basszus falu **oh hogy miért kell minden járókelőnek elmagyarázni hogy pesten maradt a lakáskulcsom,** anyát meg elkerültem ezért állok a kapuba – – komolyan, ma öregszem min.40 évet @.@* (MNSz2, doc#2800, magyarországi, személyes-közösségi)

Mint korábban láttuk, az értékelők a felkiáltó mondatfajta mellett ölthetnek kérdő formát is, elsősorban akkor, ha méltatlankodást, felháborodást fejeznek ki (ekkor tipikusan *miért?* kérdőszóval állnak). Az *ó-oh* indulatszóval induló deontikusok többsége **átok** – jó részük már frazémává vált –, csaknem a felük (6 db) felszólító módú igealakot tartalmaz (37), a másik felük (6 db) feltételest (38), egy esetben pedig félbeszakad a mondat, tehát nem tartalmaz igealakot, de a káromlások-átkozódások közé sorolható (39):

- (37) *Szilvási Lajos 2013-07-05 Fiametta Földes mától a kártyás fizetés is pénzbe kerül.. egyéb jó hírek mára? a pénzes fizetés után nem kell még fizetni? **ó hogy száradjon le minden végtagja annak, aki ezt intézte.** amint lehetőségem nyílik elköltözöm egy másik bolygóra .. D:* (MNSz2, #957179670, doc#2666, pers_hu_kozmed_010_fixed.cleaned, magyarországi, személyes-közösségi)
- (38) *A BKK azt kérte a rendőrségtől, hogy a lehetőségekhez képest minél rövidebb ideig várakoztassák a közösségi közlekedés járműveit. A demonstráció után 15 és 18 óra között a 20E, a 30-as, a 30A és a 230-as autóbusz és a 75-ös trolibusz módosított útvonalon közlekedik. 2013-10-20 Gordon Xavier **ó hogy rohadnátok meg mindanyian!** az egész rohadt vitézy család meg az összes bkk-s köcsög!* (MNSz2, #1109840203, doc#2812, pers_hu_kozmed_172_fixed.cleaned, magyarországi, személyes-közösségi)
- (39) *A szülőnek az első és legfontosabb lépése az, hogy megfejtse, vajon mi is a gyermeki káromkodás oka. Mit tehet a szülő? **Ó hogy az a...** – Ha káromkodik a gyerek; Ne kiabálj rá a gyerekre! Vegyél mély levegőt, és*

4. Következtetések

Vizsgálataink azt mutatták, hogy az indulatszóval álló *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok a felvilágosodás korától kezdve jelentkeztek biztosan a magyarban. A mai nyelvhasználatban is élő három fő szemantikai típust (értékelő, deontikus, elaboratív) példázták. Megállapítottuk, hogy a deontikus típusban megjelenő felszólító mód, illetve az idézet részeként való használat egyike sem az újabb magyar kor jelensége: ezek már az újmagyar kortól adatolhatók. Egyedinek tűnik ugyanakkor, mivel csak Kazinczynál szerepeltek ilyen esetek, hogy a pozitív kívánságokat tartalmazó deontikus szerkezetek csak a korszakban jelentkeztek, és kizárólag *oh-ó* indulatszóval együtt.

Feltehető, hogy a *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kezdetben elsősorban különböző érzelmeket tükröző indulatszavakhoz kapcsolódva jelenthettek meg, később pedig már önállóan is képesek voltak hordozni ezeket az érzelmi viszonyokat. Ennek azonban egyelőre ellentmond, hogy a nyelvi tevékenységre vonatkozó metapragmatikai funkciójú inszubordinált variánsok esetében egyelőre nem találtunk indulatszóval álló példát (oka azonban lehet adathiány is).

Hivatkozások

- Bácsi Enikő 2021: Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a középmagyar mellékmondati módhasználatról. In Dömötör Adrienne — Gugán Katalin — Varga Mónika szerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében. Nyelvtudományi értekezések* 169. Budapest: Akadémiai, 110–128.
- Dér Csilla Ilona 2019: Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk. 2019: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 47–62.
- Dér Csilla Ilona 2020: Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban. In Balogné Bérces Katalin — Hegedűs Attila — Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia 4.* Budapest – Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 31–45.
- D’Hertefelt, Sarah 2018: *Insubordination in Germanic. A typology of complement and conditional constructions.* Berlin – Boston: De Gruyter, Mouton.
- D’Hertefelt, Sarah – Jean-Christophe Verstraete. 2014. Independent complement constructions in Swedish and Danish: Insubordination or dependency shift? *Journal of Pragmatics* 60: 89–102.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Evans, Nicholas 2007: Insubordination and its uses. In Nikolaeva, Irina ed.: *Finiteness. Theoretical and empirical foundations.* Oxford: Oxford University Press. 366–431.
- Gallasy Magdolna 1992: Az indulatszók. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfeatika.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 839–852.
- Heine, Bernd – Kaltenböck, Günther – Kuteva, Tania 2016: On insubordination and cooptation. In Evans, Nicholas – Watanabe, Honoré eds.: *Insubordination.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 39–64.
- Kas Bence 2005: Az óhajító mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 136–174.
- Laczkó Krisztina 2021: A metapragmatikai tudatosság jelzései internet közvetítette diskurzusokban. *Magyar Nyelvőr* 145 (3), 253–276.

Schiffrin, Deborah 1987: *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Források

Bessenyei György 1997: *Bessenyei György összes versei*. Budapest: Arcanum
<https://mek.oszk.hu/00600/00615/00615.pdf>

Bessenyei György 1804: *Tariménés utazása: satirikus állambölcseleti regény*.
<https://mek.oszk.hu/18300/18396/18396.pdf>

Bessenyei György 1992: *Társadalombölcseleti írások*. Sajtó alá rendezte: Kulcsár Péter. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó. <https://mek.oszk.hu/05500/05567/html/>

Ef = Pál apostolnak az efézusbeliekhez írt levele, Károli Gáspár revideált fordítása. Budapest: Arcanum, 1995.
<https://szentiras.hu/KG/Ef%C3%A9z1.17.19.1Thess:1.5.2Kor:4.7>

Gessner, Salamon 1829: *Idyllen*.
https://books.google.hu/books?id=w3ZIAAAAYAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_book_other_versions_r&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Kazinczy Ferenc 1979. *Kazinczy Ferenc művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Szauder Mária [= Szauder Józsefné] munkája. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. <https://mek.oszk.hu/07000/07016/html/>

Kazinczy Ferenc 1979: *Kazinczy Ferenc. Levelek*. Válogatás és szöveggondozás: Szauder Mária. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. <https://mek.oszk.hu/05600/05606/05606.pdf>

Kazinczy Ferenc [é.n.]: *Kazinczy Ferenc összes művei*. Elektronikus kritikai kiadás. MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport. https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/

KazK. = *Kazinczy codex*. Közzéteszi: Volf György 1877. Magyar Nyelvemléktár 6., Budapest: MTA.

Lessing, Gotthold Ephraim 1755. Miss Sara Sampson. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen. <https://www.projekt-gutenberg.org/lessing/sampson/chap004.html>

ÓMS. = Ómagyar Mária-siralom. In Vizkelety András 1986. „*Világ világa, virágnak virága...*” Ómagyar Mária-siralom. Budapest: Európa Kiadó.

Régi magyar konkordancia: <http://corpus.nytud.hu/rmk/>

Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (MNSz2) <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

Magyar Történeti Szövegtár (MTSz) <http://clara.nytud.hu/mtsz/>

Történeti Magánéleti Korpusz (TMK) <http://tmk.nytud.hu/>